

„AZ ÉRSEK KÁLYHÁJA” A csábrági vár figurális kályhacsempéi

RAKONCZAY RITA¹

Magyar Régészeti 9. évf. (2020), 2. szám, pp. 37–46. doi: <https://doi.org/10.36245/mr.2020.2.1>

Csábrág (Čabrad') várát csak az utóbbi években kezdte megismerni mind a szlovákiai, mind a magyarországi kutatás. A 2013 óta folytatódó régészeti feltárásokon nagy mennyiségű leletanyag látott napvilágot: kerámiaedények, üvegek, faragott kövek és különböző fémből készült használati tárgyak. Mégis a legnagyobb meglepetést talán a 2015-ben, a második kaputoronyban előkerülő, figurális díszítésű kályhacsempék okozták. A toronybelső boltozatai 1600 körül készülhettek, és csupán a 20. század második felében szakadhattak le. Feltöltésükben pedig nagy számban került elő – többek között – a különböző szenteket és más figurális jeleneteket ábrázoló, vegyesmázás, majdnem egész kályhacsempék sora. Ezek a darabok egy, már korábban ismert észak-magyarországi műhelykört idéztek a késő középkorból, ám jelentős különbségek is felfedezhetők a kör eredeti darabjai és a csábrági példányok között.

BEVEZETÉS

Csábrág várában (1. kép) 2013 és 2018 között folytatódott régészeti feltárás a Szlovák Tudományos Akadémia és az Eötvös Loránd Tudományegyetem együttműködésének keretein belül Ján Beljak és Mordovin Maxim vezetésével (BELJAK et al., 2016).

A várban négy helyszínen folytak kutatások, amelyek közül mind a kutatott terület, mind az előkerült leletanyag szempontjából is a második kaputorony emelendő ki leginkább. 2015 és 2016 között itt nagy mennyiségű vegyes- és zöldmázás kályhacsempét találtak magas minőségű figurális díszítésekkel, olykor növényi motívumokkal. Ezek a csempék egyértelműen az ún. „besztercebányai kör” felé mutattak (KVIETOK & MACELOVÁ, 2013), ugyanakkor felfedezhetők különbségek is a két leletanyag között. Így e tanulmány célja az, hogy a csábrági leleteket elhelyezze a már híressé vált kályhacsempékörön belül. Vajon ezeket a darabokat is a besztercebányai műhely készítette, netán egy hasonló stílusban dolgozóval számolhatunk?

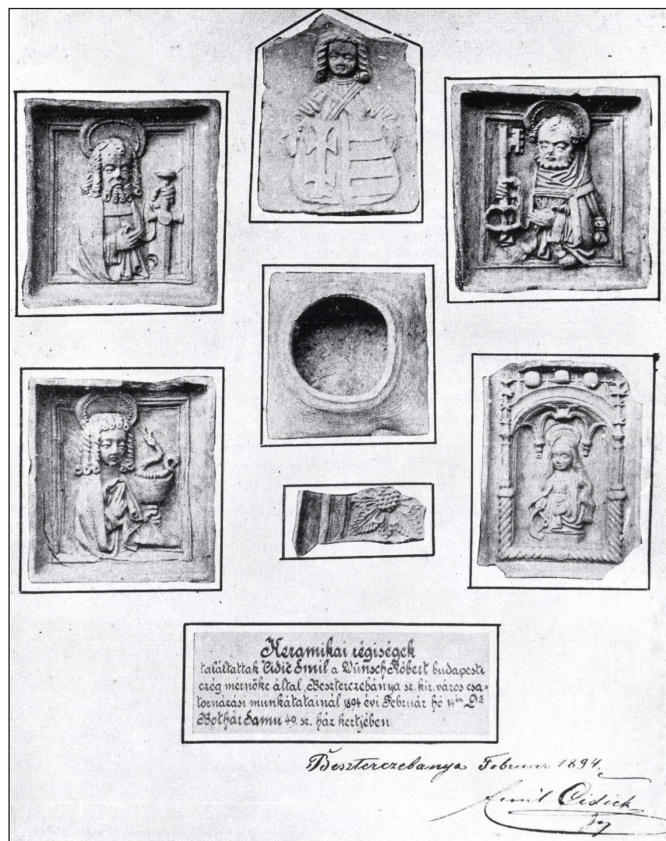

1. kép. Csábrág vára délnyugat felől
(Fotó: Magyar Várarchívum Alapítvány)

A BESZTERCEBÁNYAI MŰHELYKÖR

Már a 19. század végén, 1894-ben a besztercebányai Bothár-házban a csatornafektetési munkálatok során nagy mennyiségű, szenteket és prófétákat vagy világi jelenetek figuráit ábrázoló kályhacsempék kerültek napvilágra (2. kép), amelyek jelentőségét már ekkor felismerték. Ezt a sort az 1907-ben szintén Besztercebányán előkerült további leletek egészítették ki (MEZEI, 2013, 272). A leletegyüttesben rontott és félkész darabok is voltak, valamint egy kályhacsempé-negatív töredéke, amelyeket Holl Imre és Voit Pál egy műhely leleteiként értelmezett (VOIT & HOLL, 1963, 49). A 20. század folyamán azonban egyre több lelőhelyen bukkantak fel hasonló ábrázolású és megformálású kályhák maradványai (KÁDÁR, 1952; KALMÁR, 1959; BOD-

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem, Történelemtudományi Doktori Iskola. E-mail: rita.rakonczay@gmail.com

2. kép. Besztercebányai kályhacsempék
(PARÁDI, 1984, 177, 1. ábra)

mára egyre inkább terjed az a nézet, hogy ezek a képtípusok az oltárok vagy a metszetek segítségével terjedtek el nagy területen, viszonylag egy időben (FRANZ, 1969, 57–60). Ennélfogva e kályhák keletkezését a 15. század utolsó évtizedeire tették. 1500-ban azonban Besztercebányán tűzvész pusztított, amelyet a szlovák kutatás a besztercebányai műhely végének tekintett (KVIETOK & MÁCELOVÁ, 2013, 7). Ugyanakkor az utóbbi időben előkerült leletanyagok cáfolják ezt a feltételezést.

Éppen emiatt szükséges hangsúlyozni a régészeti kutatás lehetőségeit és fontosságát is. Egy feltárás során ugyanis a különböző korszakokból származó rétegek leletanyagai már egy előzetes datálást jelentenek. Bár a kályhacsempék esetében ez nem a készítés, hanem a pusztulás időpontját mutatja meg, mégis nagyobb biztonsággal lehet következtetni a kályhák felállításának idejére, ha a leletek pénzekkel keltezett rétegekből származnak.

A régészeti kutatás egyre sürgetőbb feladata lenne azonban a helyi leletanyagok feldolgozása, mivel sok olyan töredék pihen publikálatlanul a különböző vidéki múzeumokban, amelyek hasonló kialakítással bírnak. A kérdés azonban az, hogy

NÁR, 1988), és szinte a középkori Magyar Királyság teljes északi területén megjelentek. A korai tanulmányok az újonnan előkerült darabokat is a besztercebányai műhely termékeiként azonosították (PARÁDI, 1984, 182), mára azonban már elfogadottá vált az az elképzelés, miszerint több, hasonló stílusban dolgozó műhellyel is számolhatunk (BODNÁR, 1988, 20; FELD, BALOGH-LÁSZLÓ & TÓTH, 2013, 260; ANDERKO, 2018, 53). Ugyanakkor e feltételezett további műhelyek lokalizálására, vagy még inkább a működési körzeteinek elhatárolására nem történtek kísérletek.

Az is kérdéses még, hogy mikor készültek a tárgyak. A régészeti források hiányosak. A legelső – köztük a műhelyként azonosított – leletegyüttesek nem régészeti ásatásból származnak, így a keltezésük és értelmezésük is akadályokba ütközik (BALOGH-LÁSZLÓ et al., 2018, 303–304). Az már korán világossá vált, hogy a kályhacsempék figurái és a feldolgozott témák a késő középkori szárnyasoltárokkal állhatnak kapcsolatban (3. kép). Amíg a korai kutatás inkább a kályhacsempé- vagy a negatívkészítők vándorlásával számolt (HOLL, 2004, 333), addig

3. kép. Szárnyasoltár Szent Péterrel és Szent Jánossal,
Pónik, 1483 (fotó: Rakonczay R.)

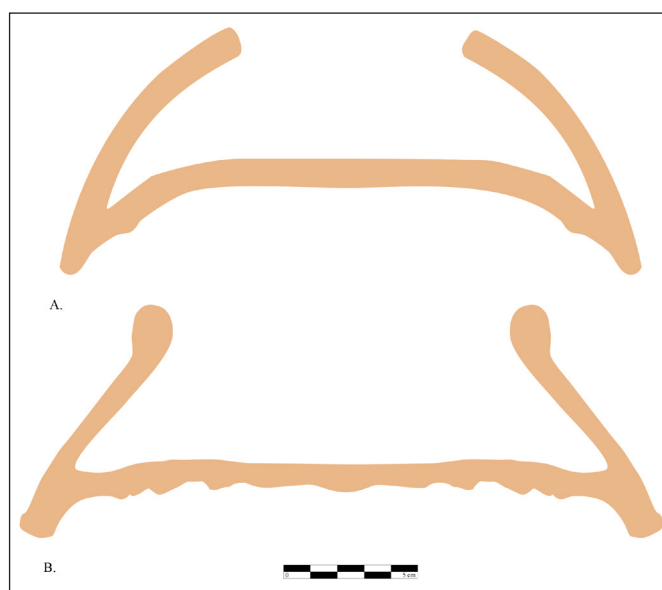
vajon ezek készülhettek-e egy műhelyben, vagy több, hasonló stílusban dolgozó műhellyel kell-e számolnunk? Éppen emiatt jelent meg a kutatásban az ún. „besztercebányai műhelykör” elnevezés is, amely sejteti, hogy egyetlen besztercebányai műhely nem láthatott el egy időben ekkora területet kályhacsempékkel, ugyanakkor a további műhelyek lokalizálása vagy területeinek elkülönítésére egyelőre nem történtek kísérletek. Több műhely léteire utal az is, hogy hasonló tematikájú és megformálású kályhacsempék cseh és lengyel területeken is felbukkantak.

Mára már tehát sokkal inkább beszélhetünk az ábrázolások széles körben ismert divatjáról – amely akár a metszetelőképeknek is köszönhető –, mint egyetlen, egész Észak-Magyarországot ellátó műhelyről. De hol és hogyan kereshetjük a további műhelyeket? A kiértékelés során csupán az ugyanabból a negatívból készült párhuzamokat kellene figyelembe venni, amelyeket ha térképre vetítünk, talán kirajzolhatják a további műhelyek működési körzeteit.

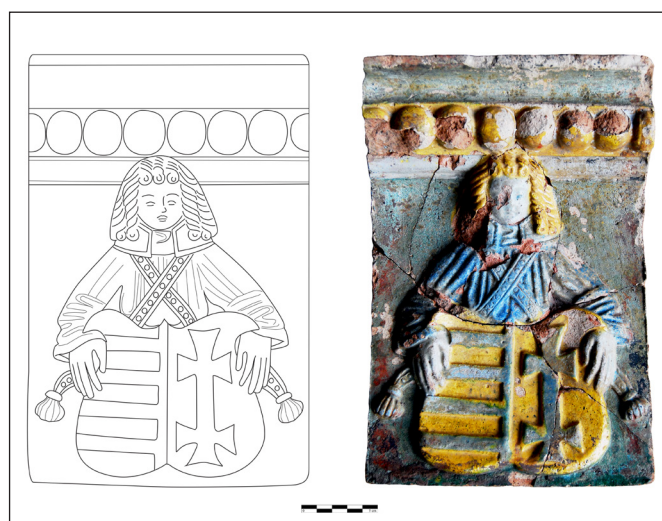
A CSÁBRÁGI TÍPUSOK

Csábrág várában egyelőre 118 kályhacsempetípust különítettünk el, amelyek közül kilenc sorolható az ún. „besztercebányai körhöz”. Ezek egyrészt stiláris, másrészt készítéstechnikai jellemzők alapján kapcsolhatók össze. A csábrági kályhacsempék vörösre égetett, kavicsal soványított agyagból készültek. A textil nyoma, amellyel a negatívba nyomták az agyagot, szinte minden csempén megfigyelhető. A hátoldalak alapján a csempék két csoportra oszthatók: a téglalap alakú, figurális ábrázolású csempéket dongás hátoldallal látták el (4. kép A); míg a négyzetes, növényi motívumokkal díszített darabok felhúzott, korongolt oldallapokkal rendelkeznek (4. kép B). A kályhacsempék mázazás szempontjából is két csoportra oszthatók: vannak egyszerű, zöld ólom mázzal fedett példányok; és vegyesmázaz (zöld, sárga ólom mázaz, valamint fehér, lila és kék ónmázaz) töredékek.

A figurális ábrázolású csempék között öt típus különíthető el. Az **1. típus** a kályha tetején elhelyezkedő koronázó párkánycsempe. A felső részen egy gyöngysoros keret fut, amely egy kissé előre hajlik, így téve láthatóvá a csempe egészét alulról is. A kályhacsempén egy fürtös herold egyszerű, redőzött ruhában Magyarország címerét tartja (5. kép). Ez a címerkép már a 14–15. században is feltűnt, de csak a 16. században vált általánossá (BERTÉNYI, 2003, 4). Ez az egyetlen figurális ábrázolás, amely Besztercebányán is előkerült, ott azonban fordítva szerepel a címerkép, és a csempe kialakítása is kevésbé részletes, mint a csábrági példán (KVIETOK & MÁCELOVÁ, 2013, 68). Azonos negatívól készült párhuzama Selmecebányáról (ŠEBESTOVÁ, 2005, 58) és Ipolyságról (RAKONCZAY, 2018, 218) ismert. A **2. típuson** Szűz Mária látható, aki a jobb kezében a gyermek Jézust, a balban pedig a redőzött ruháját tartja. A háttérrel kitölti a dicsfény, a lába alatt félhold látható,

4. kép. A kályhacsempék profilja

5. kép. 1. típus – címertartó herold

ahogyan a Jelenések Könyvében szerepel (6. kép). Ez az ábrázolás gyakran feltűnik a késő középkori szárnyasoltárokon, de kályhacsempéken viszonylag ritka. A körhöz köthető lelőhelyeken a csehországi Rožnov pod Radhostěm városában jelenik meg (PAVLÍK & VITANOVSKÝ, 2004, Kt. 135). A csempe egyetlen dúcazonos párhuzama Selmezbányáról ismert (ŠEBESTOVÁ, 2005, 44). Szűz Mária ábrázolása mellett Mária Magdolna alakja is megjelenik a kályhacsempéken (3. típus). Ez az egyetlen csempe Csábrágon, amelyen mondatszalag fut körbe: bal oldalt MARIA, míg a jobb oldalon MA[GDAL]A felirat olvasható (7. kép). Mária Magdolna alakja kályhacsempéken nagyon ritka. Dúcazonos pár-

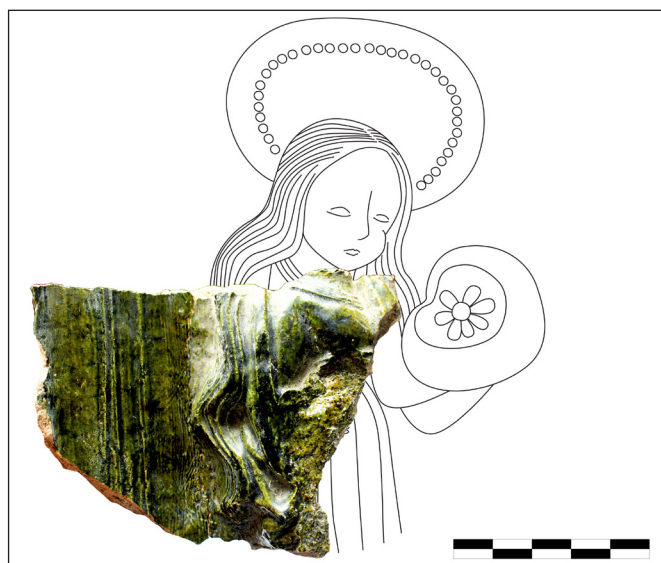
6. kép. 2. típus – Szűz Mária

7. kép. 3. típus – Mária Magdolna

huzamai Selmezbányáról és Ipolyságról ismertek (ŠEBESTOVÁ, 2005, 39). A 4. típuson Szent Dorottya alakja tűnik fel, bár ebből csupán egyetlen töredék ismert. A Szitnya várában található párhuzama alapján (GRUIA, 2013, 469, Kat. 358) azonban rekonstruálni lehetett a kályhacsempét (8. kép). Ez az egyetlen csempe, amely nem frontálisan, hanem valamelyik irányba elfordulva ábrázolja a szentet, és nem egészalakos, mint Szűz Mária vagy Mária Magdolna, hanem csupán félalakos. Szent Dorottyt ábrázoló kályhacsempe megjelenik Úrvölgyben és Besztercebányán is (KVIETOK & MÁCELOVÁ, 2013, 48–49), ezekben az esetekben azonban a szent egy gótikus fülkében áll, amely Csábrágon nem látható.

A szenteket kiegészítő egyetlen világi ábrázolású kályhacsempe Arisztotelész és Phyllis tanmeséjét

8. kép. 4. típus – Szent Dorottya

9. kép. 5. típus – Arisztotelész és Phyllis

(5. típus) ábrázolja. A 13. századi tanmese feltehetően keletről származik, és a keresztes háborúk időszakában érkezhetett Európába (C. BROOK & S. BURGESS, 2011, 11–12). A történet szerint Arisztotelész, Nagy Sándor nevelője megszydta az államférfit, mert az inkább a kedvesével, Phyllisszel foglalkozott, mintsem az államügyekkel törődött volna. Ezt hallván Phyllis úgy döntött, móresre tanítja a filozófust, és elcsábítja őt. A férfinak úgy kellett a szerelmét bizonyítania, hogy a nőt a hátán lovagoltatja, miközben ő elverte a hátsó felét (SARTON, 1930, 8–9). A kályhacsempe ez utóbbi jelenetet ábrázolja (9. kép). A tanmese a 14–15. században a művészetek szinte minden területén elterjedt. Arisztotelész és Phyllis a kályhák gyakori szereplői, mint ahogy egy Dél-Tirolból származó, 1555-re keltezett kályha két csempéjén is látható (KAMMEL, 2011, 49. Abb. 19). San Gimignano-ban a városháza falán tűnik fel (10. kép; MENNUCCI, 2011, 66–67), míg Freiburgban egy 14. századi faliszőnyegen is felbukkan (11. kép; HAARDT, 2017, 18). Hasonló ábrázolás tűnik fel egy budai, 15. századi kályhacsempén (HOLL, 1983, 219), de az nem a besztercebányai kör jellegzetességeit mutatja. Dúcazonos párhuzama Selmechányáról származik (LABUDA, 2005, 176).

A figurális kályhacsempéket növényi ábrázolásokkal díszített, négyzetes kályhacsempék egészítik ki. Két tengelyesen szimmetrikus

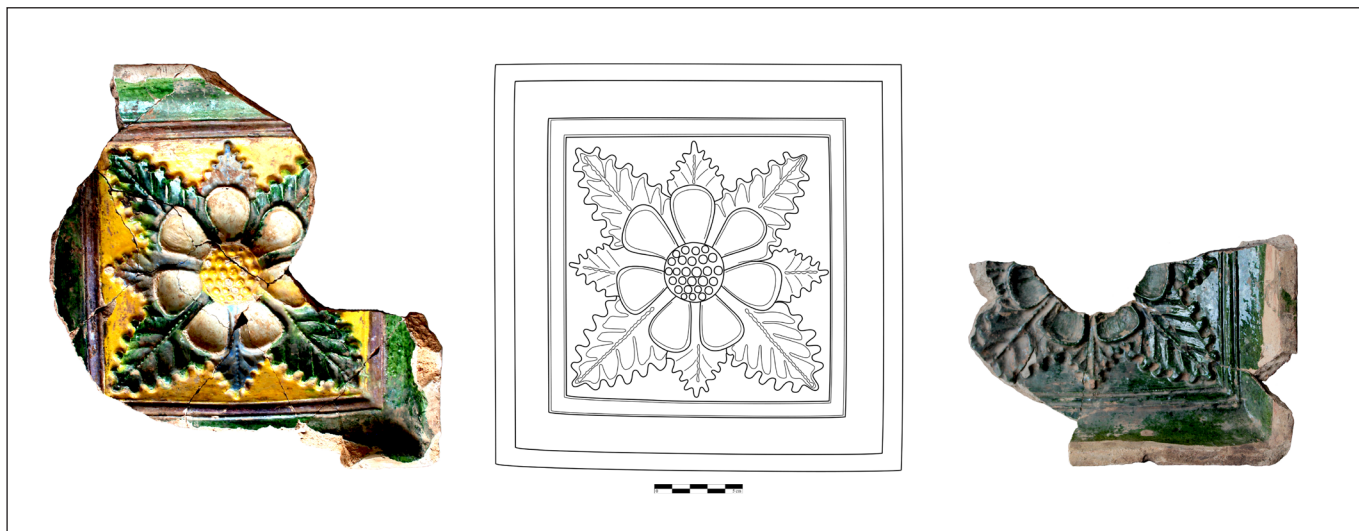
10. kép. Arisztotelész és Phyllis a San Gimignano-i városháza falán (fotó: Rakonczay R.)

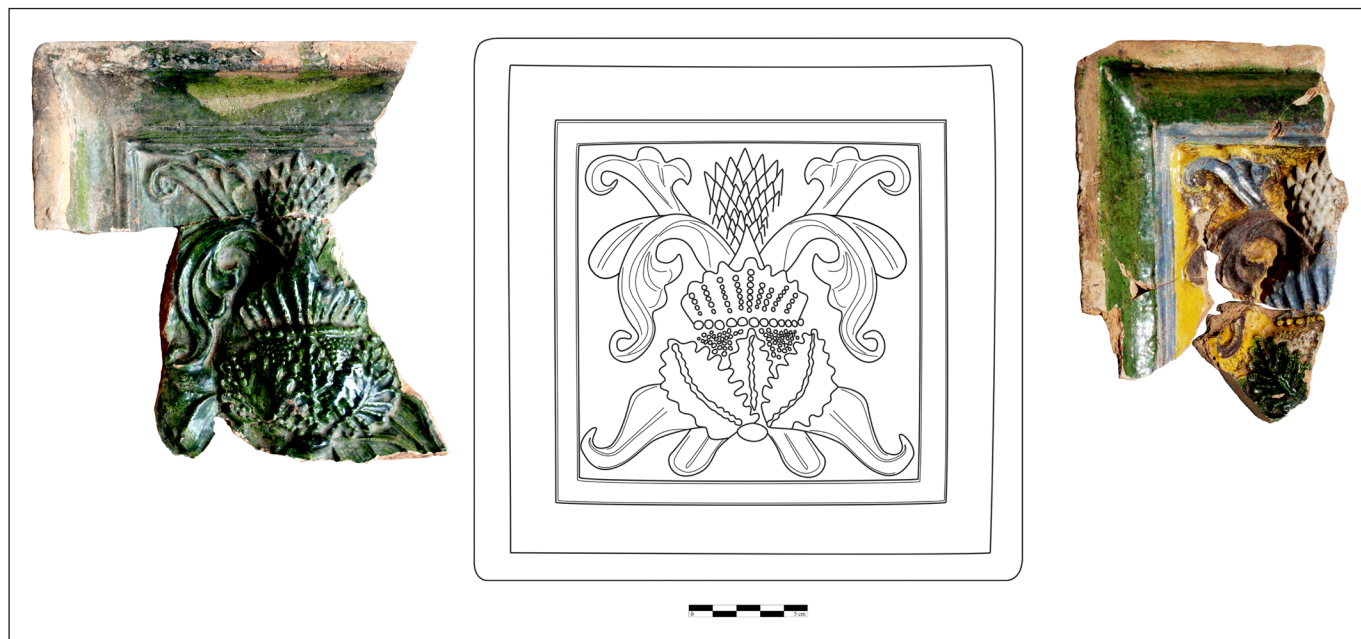
11. kép. Arisztotelész és Phyllis a freiburgi Malterer szőnyegen, 14. század (HAARDT, 2017)

növényi indákkal díszített – feltehetően – lábazati párkánycsempe (16. kép). Ez a kúszólevél-motívum nagyon elterjedt a kályhacsempéken: Tábor és Bechyně városában is feltűnik (KRAJČ, 2005, 163, Abb. 278–279), valamint a már említett Rožnovban (PAVLÍK & VITANOVSKÝ, 2004, Kat. 1283). Dúcazonos párhuzama azonban Selmechányáról származik (LABUDA, 2005, 177, 181, Abb. 8).

csempe figyelhető meg az anyagban. A **6. típuson** egy hatszirmú virág látható, amelynek a levelei a csempe sarkai felé mutatnak (12. kép). A **7. típuson** ezzel szemben egy részletgazdagon díszített gránátalma-motívum tűnik fel (13. kép). Mindkét kályhacsempe sajátja, hogy hasonló darabok a névadó Besztercebányán is előkerültek, azonban azok kisebbek és kevésbé díszesek, mint a csábrági darabok (KVIETOK & MÁCELOVÁ, 2013, 83; PARÁDI, 1984, 177, Abb. 1). A csempék dúcazonos párhuzamai Selmechányáról, Ipolyságról és Bozók várából ismertek (LABUDA, 2005, 181, Abb. 11; ŠEBESTOVÁ, 2005, 112). A 7. típus sarokcsempés változata is előkerült Csábrágon, egy fél és egy egész csempéből áll, amelyek 90 fokban kapcsolódnak egymáshoz (14. kép). Ezeket két típusú párkány egészíti ki. A **8. típus** szintén négyzetes, felső részén tetőcserepet imitáló motívum fut, alsó részén szederinda (15. kép). Ez a párkány-típus máshol is feltűnik, Szécsényben például PANNO MARIA felirattal a tetőcserep helyett (BODNÁR, 1988, Tab. VII. 11. rajz). De Csehországban, Český Brodban és Prágában is vannak hasonló darabok (PAVLÍK & VITANOVSKÝ, 2004, Kat. 1327; 1329). Azonos negatívból készült párhuzama ugyanakkor Selmechányáról származik (LABUDA, 2005, 177; 181, Abb. 9). A **9. típus** egy téglalap alakú, ugyanakkor

12. kép. 6. típus – centrális virág

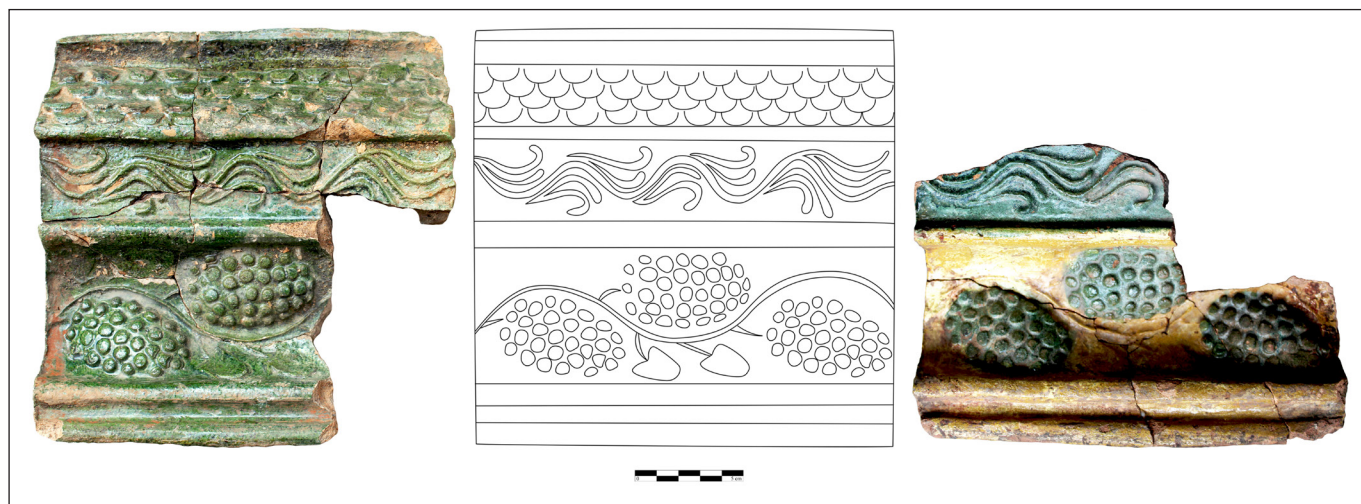

13. kép. 7. típus – gránátalma

14. kép. A 7. típus sarokcsempéje

A fent bemutatott kályhacsempék két részre oszthatóak: a téglalap alakú, figurális darabokra, amelyek dongás hátoldallal rendelkeznek; valamint a négy-szögletes, növényi díszítésű csempékre, amelyekhez korongolt oldallapokat ragasztottak. A kétféle csempetípus alapján egy alsó, hasáb alakú kályhatesttel számolhatunk, amelyekhez a növényi motívumok sorolhatóak. A hasáb alakot alátámasztja a 7. típusból előkerült sarokcsempe is. A felső részt alkothatták ellenben a téglalap alakú, figurális díszítésű kályhacsempék. Itt nem került elő sarokcsempe, ezért egy poligonális, toronyszerű felső kályhatesttel számolhatunk. A két kályharészt a tetőcserepes párkánycsempe választhatta el, míg a kályha tetején a címetartó heraldos koronázópárkány szerepelhetett (17. kép).

15. kép. 8. típus – szederindás párkány

16. kép. 9. típus – kúszóleveles párkány

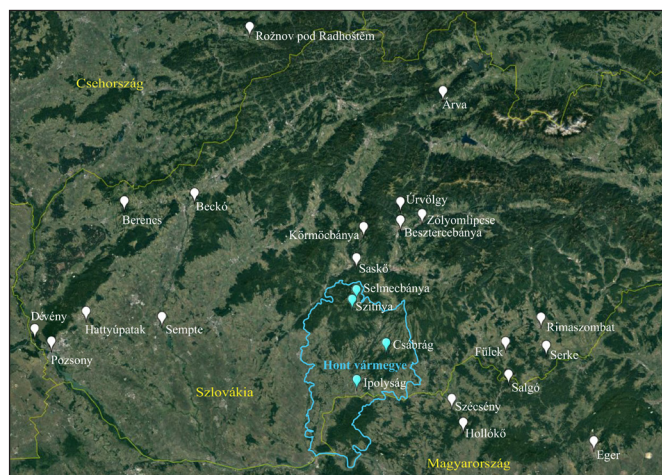

17. kép. Kályharekonstrukció

A „HONTI CSOPORT”

A csábrági kályhacsempék dúcazonos párhuzamai négy lelőhelyről származnak: Selmecebányáról, Ipolyságról, valamint Bozók és Szitnya váraiból. Ezt a – Csábrággal kiegészülve – öt helyszínt nem csupán az azonos negatívok kötik össze, hanem mind az egykori Hont vármegye területére esik. Ezáltal a térképen kirajzolódik egy „honti csoport”, ennek műhelye talán éppen Selmecebányán lehetett, amely a korszakban Besztercebányához hasonlóan fontos és gazdag bányaváros volt (18. kép). Ez a fel-tételezett műhely a besztercebányai motívumkörrel hasonló stílusban dolgozott, de az ábrázolások nagy része elüt az „eredeti” daraboktól.

Továbbra is kérdéses azonban a keltezés. A csábrági figurális kályhák 1600 körül pusztulhattak el (MORDOVIN, 2015, 272), amely egy kissé kései

18. kép. A „honti csoport” a „besztercebányai kör”
lelőhelyein belül

időpontnak tűnik, amennyiben elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a kályhák még az 1400-as évek végén készülhettek (VOIT & HOLL, 1963, 49). A történeti adatok azonban segíthetnek a datálásban. A 15. század végén a Horváth család volt a vár birtokosa, ám ebből az időszakból leginkább a két örökös közötti birtokvitáról értesülünk. Horváth Demjén ugyanis testvérére, Péterre és özvegyére, Eufrozinára hagyta a birtokot (RAKONCZAY, 2018, 252). 1511-ben azonban Bakócz Tamás esztergomi érsek vette meg a várat, s ebből az időszakból nagyobb építkezésekre is sor került. Ismert egy 1520-as építési felirat is, a dendronkronológiai eredmények alapján pedig 1517-ben készült el az ágyúterasz. Ez tehát egy sokkal elképzelhetőbb időpont új kályhák felállítására, amelyek a korszak legmagasabb színvonalát képviselték, s így méltó helyet foglaltak el a majdnem pápává választott érsek szobáiban.

BIBLIOGRÁFIA

Anderko, A. (2018). *A füleki vár kályhacsempe leletei*. Alapszakos szakdolgozat. Kézirat. ELTE BTK, Budapest.

Balogh-László, E., Györkös, D., Bajnóczi, B. & Tóth, M. (2018). Besztercebányai kályhacsempék régészeti és archaeometriai kutatása. In Ringer I. (szerk.), *A Fiatal Középkoros Régészek VIII. konferenciájának tanulmánykötete* (pp. 303–318). Sátoraljaújhely: Petőfi Irodalmi Múzeum – Kazinczy Ferenc Múzeum.

Bertényi, I. (2003). Államcímerünk kialakulása. *História* 2, 2–3.

Beljak, J., Maliniak, P., Mordovin, M. & Šimkovic, M. (2016). Výskum tretej (pôvodne hornej) brány hradu Čabrad' v rokoch 2013–2015 (Die Grabung am dritten (ursprünglich oberen) Tor der Burg Čabrad' von 2013–2015). *Archaeologia historica* 41(2), 99–132. <http://doi.org/10.5817/ah2016-2-5>

Bodnár, K. (1988). Kályhacsempék Nógrád megyéből I. Szécsény mezőváros XV-XVI. századi kályhacsempéi. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 14, 9–24; I–XXVII.

C. Brook, L. & S. Burgess, G. (2011). *Henri de Valenciennes: The Lay Aristote*. Liverpool Online Series – Critical Editions of French Texts 16. Liverpool: The University of Liverpool.

Feld, I., Balogh-László, E. & Tóth, B. (2013). Régészeti kutatások a salgói várban. *Archaeologiai Értesítő* 138, 239–264. <https://doi.org/10.1556/archert.138.2013.9>

Franz, R. (1969). *Der Kachelofen*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt.

Gruia, A. (2013). *Religious Representations on Stove Tiles from the Medieval Kingdom of Hungary*. Cluj-Napoca: Editura MEGA.

Haardt, M. (2017). *Bildung für Mädchen. Die Adelhausenstiftung und ihre Wurzeln in Freiburger Frauenklöstern*. Freiburg: Museum für Stadtgeschichte Freiburg.

Holl, I. (1983). Középkori kályhacsempék Magyarországon III. *Archaeologiai Értesítő* 110, 201–230.

Holl, I. (2004). Ungarisch-polnische Beziehungen aufgrund der Ofenkacheln. *Acta Archaeologicae Scientiarum Hungariae* 53, 333–375.

Kádár, Z. (1952). Késő gótikus alakos kályhacsempék az egri várásatásokból. *Archaeologiai Értesítő* 79, 69–74.

Rakonczay Rita • „Az érsek kályhája.” A csábrági vár figurális kályhacsempéi

Kalmár, J. (1959). *A füleki (Filakovo) vár XV-XVII. századi emlékei*. Régészeti Füzetek II/4. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum – Történeti Múzeum.

Kammel, F. M. (2011). Kachelöfen und Ofenkachel im Germanischen Nationalmuseum. In Ch. Kupper, E. Niebel & Ch. Dippold (eds.), *Heiß diskutiert Kachelöfen. Geschichte, Technologie, Restaurierung* (pp. 33–56). Nürnberg: Germanisches Nationalmuseum.

Krajč, R. (2005). *Středověké kamnářství. Výzdobné motivy na gotických kachlích z Táborská* [Középkori kályhakészítés: díszítő motívumok a Tábor régióból származó gótikus csempéken]. Tábor: Albis international.

Kvietok, M. & Mácelová, M. (2013). *Kráska kachlic. Katalóg výstavy* [Díszcsempék. Kiállítási katalógus]. Banská Bystrica: Stredoslovenské múzeum.

Labuda, J. (2005). Zaujímavé kachlice z Banskej Štiavnice a Sitna [Érdekes csempék Selmecebányáról és Szitnya várából]. In J. Chovanec (eds.), *Gotické a renesančné kachlice v Karpatoch* (pp. 175–182). Trebišov: Arx Paris.

Mennucci, A. (2011). *San Gimignano*. Milánó: Civic Museums of San Gimignano.

Mezei, E. (2013). Az Ébner-csempék. Egy késő középkori kályháról. In J. Újváry Zs. (szerk.), *Győzteseink szárnypróbálásai. APPKE BTK bölcsészhallgatóinak győztes dolgozatai a XXXI. OTDK HUMÁN Szekciójában* 6 (pp. 271–300). Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar.

Mordovin, M. (2015). New results of the excavations at the Saint James' Pauline friary and at the Castle Čabrad'. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* 3 (3), 269–284. <http://dx.doi.org/10.17204/dissarch.2015.269>

Parádi, N. (1984). A besztercebányai kályhacsempék lelőhelyéről. *Folia Archaeologica* 35, 175–184.

Pavlik, Č. & Vitanovsky, M. (2004). Encyklopedie kachlí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Ikonografický atlas reliéfů na kachlích gotiky a renesance [A történelmi Csehország, Morvaország és Szilézia csempéinek enciklopédiája. Gótikus és reneszánsz csempék domborműveinek ikonográfiai atlasza]. Prága: Libri.

Rakonczay, R. (2018). „Der Kachelofen des Erzbischofs”. Ofenkacheln aus der Burg Čabrad' (Slowakei) und der Kachelkreis von Neusohl um 1500. *Burgen und Schlösser* 59 (4), 245–254.

Sarton, G. (1930). Aristotle and Phyllis. *Isis* 14 (1), 8–19.

Šebestová, M. (2005). Kachlice z Komorského dvora v Banskej Štiavnici [Csempék a selmecebányai Kammerhofból]. Szakdolgozat. Filozofická fakulta, Univerzita Komenského, Pozsony.

Voit, P. & Holl, I. (1963). *Alte ungarische Ofenkacheln*. Budapest: Corvina.